

**ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
КНИЖКОВИХ І ЖУРНАЛЬНИХ КОЛЕКЦІЙ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
З ФОНДУ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

У статті розкрито галузевий ресурс ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, висвітлено методику історико-бібліографічних досліджень колекцій ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського, колекції, національне надбання, педагогічна преса, часописи, підручники.

Фонд видань ХVІІІ–ХХІ ст. Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського становить близько 600 тис. одиниць зберігання. Найповніше у фонді представлено зібрання документів з історії педагогіки, дидактики, управління освітою, навчання і виховання, школознавства, підручники та посібники, програми і методики викладання шкільних предметів, спеціальної педагогіки; література з історії, філософії, психології, мистецтва, літературознавства, природничих наук тощо, а також загальні та галузеві енциклопедії, словники, довідники за вищезазначений період.

З огляду на те, що у сучасній історії педагогіки актуалізується питання повторного звернення до першоджерел педагогічної думки ХVІІІ – початку ХХ ст., які потребують нового прочитання, а почасти і нового відкриття, завдяки науковим працям, публікаціям у фахових виданнях упродовж останніх років із забуття повернуто цілу плеяду яскравих, талановитих, раніше замовчуваних вітчизняних просвітителів, педагогів, учених, письменників, культурно-освітніх діячів, серед яких: П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський, О. Барвінський, Я. Чепіга (Зеленкевич), С. Русова, М. Скрипник, Б. Грінченко, В. Науменко, Г. Вашченко та багато інших.

Мета статті – висвітлити методику історико-бібліографічних досліджень колекцій ХІХ – початку ХХ ст., привернути увагу користувачів бібліотеки, дослідників до документних надбань, зібраних у головній педагогічній книгозбірні держави.

Головним завданням ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є надання доступу користувачам до виняткових документів із фахових питань, які мають велике наукове, історичне і культурне значення. У бібліотеці виявлено і сформовано ядро фонду – рідкісні і цінні видання, що становлять близько 10 відсотків від загального фонду книгозбірні, серед яких «Синопис или

краткое описание от различных летописцев о начале словянского народа» (1728) – перша друкована історія українського народу, що майже до кінця XVIII ст. була основним підручником з історії в Російській імперії; М. В. Ломоносов «Краткое руководство к наречию» (1748); прижиттєві видання творів, наукових праць видатних педагогів, психологів, письменників, істориків – М. Пирогова, К. Ушинського, І. Огієнка, С. Русової, Т. Лубенця та інших. Усвідомлюючи величезну соціально-культурну значимість і цінність зібраних видань та необхідність активізувати роботу з їх збереження і впровадження в науковий обіг, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського разом з АПН України звернулися до державних органів щодо надання цій частині фонду статусу: «науковий об'єкт, що становить національне надбання України».

Такий статус було надано згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19.12.2001 р. № 1709. До об'єкта національного надбання ввійшли «Документи психолого-педагогічного та історико-культурного напрямку XIX – початку XX ст.», які сформовано у підфонди: «Педагогіка», «Психологія», «Шкільні підручники і посібники», «Колекція часописів XIX – початку XX ст.».

Фонд ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського – це ґрунтовна база для всебічного вивчення розвитку не лише вітчизняної педагогічної науки та освіти, а й бібліотечної справи, фундамент бібліотечно-бібліографічного та інформаційно-документного забезпечення фахівців освітянської галузі України. У зв'язку з цим у межах НДР «Теоретичні засади формування всеукраїнського інформаційного ресурсу з питань психолого-педагогічної науки і освіти на базі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського (2006–2010 рр.)» (наук. керівник – П. І. Рогова, к. і. н., директор ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) розпочато системне вивчення фонду, розроблено організаційно-методичні засади щодо збереження для теперішніх і майбутніх поколінь інформаційного ресурсу бібліотеки що є важливою складовою духовного та матеріального багатства, культурного і науково-інформаційного потенціалу нації.

Згідно із завданнями НДР, для популяризації фонду та інформаційного забезпечення науковців, освітян і бібліотечних працівників у їхніх дослідженнях із питань історії розвитку освіти, вітчизняного підручникотворення, бібліотечної справи колектив ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського упорядковує вторинні документи різних видів: бібліотечні покажчики, каталоги. Серед доробків бібліотеки – друкований каталог «Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського», у якому зосереджено бібліографічні відомості про 1174 видання навчальної літератури кінця XVIII – початку XX ст. – підручники, укладені вітчизняними педагогами, письменниками, які боролися за становлення і розвиток національної школи, створення підручників українською мовою.

Серед навчальних книг зазначеного періоду підручники: Л. Яценка «Грамматика для українського народу» (1862 р.), Д. Мороза «Арифметика або щотниця» (1862, 1863 р.), «Русская первая языкоучебная читанка» (Львов, 1869 р.), А. Дмитриева «Практические упражнения в геометрии» (СПб., 1877 р.).

Вагоме місце займає «Грамматка» П. Куліша (1857 р.) – українського письменника, літературного критика, фольклориста, етнографа, мовознавця, педагога, культурно-освітнього діяча, перекладача, видавця. Після повернення із заслання письменник заснував власну друкарню, що сприяло поширенню українських книжок у 60-ті роки XIX ст. на теренах України. У 1857 р. видруковано перше видання його «Грамматки», в передмові до якої зазначено: «Скільки ні єсть у нас на Вкраїні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо печатані не нашою мовою...», і далі: «... треба учить дітей письменства так, щоб дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сього найперва поміч – щоб грамматика зложена була рідною української мовою» [2, с. 1–2]. Цій тезі, яка актуальна й донині, надавали значення вітчизняні педагоги, культурно-освітні діячі. Зокрема, відомий педагог і організатор початкової освіти С. Русова у статті «Думки М. Драгоманова про освіту» (1910 р.) виокремлює попечителя Київської шкільної округи М. Пирогова, який, за її словами, був єдиний з усіх попечителів, «що не забороняв по школах вживати народної мови, коли на Київщині почали діяти перші недільні школи» [1].

Аналіз бібліографованих підручників дає підстави зробити висновок, що якіснішим стає оформлення підручника у другій половині XIX ст. Про вагомість ілюстрованої навчальної книжки наголошував видатний російський і український педагог К. Д. Ушинський, який зробив значний внесок у теоретичну основу ілюстрування підручника.

Відповідно до рекомендацій Генеральної конференції ЮНЕСКО, в Україні розроблена і затверджена 15. 09. 1999 р. Кабінетом Міністрів України «Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки», яка визначила стратегію розв'язання проблеми збереження бібліотечних та архівних фондів України. У ній зазначено, що створення друкованих каталогів є найефективнішим способом інформування про зміст фондів бібліотек й інших установ-фондоутримувачів. Адже друкований каталог виконує кілька функцій: культурно-історичну, що сприяє вивченню процесу історичного розвитку держави; джерелознавчу – за його допомогою формуються джерелознавчі основи наукових досліджень з різних галузей знань; бібліотекознавчу – створюється основа для вивчення інформаційних ресурсів України та надання відомостей користувачам із метою активізації використання документів; бібліографічну – формується універсальна основа для розвитку різних ділянок бібліографічної діяльності і бібліотечної справи (довідково-бібліографічне обслуговування, комплектування фонду) тощо.

Робота над створенням друкованого каталогу «Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з

фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» мала певну специфіку. Відомо, що книги дореволюційної доби за своїм оформленням суттєво відрізняються від книжкового масиву пізнішого періоду. Тогочасні друкарні, видавничі установи, товариства-видавці здійснювали поліграфічне оформлення книжки на свій розсуд, відсутність загальних правил (повністю або частково) ускладнювала бібліографічне опрацювання документів означеного періоду. У роботі над виданням науковці бібліотеки використовували методичні рекомендації «Український бібліографічний репертуар (1798–1923)» [10], автор-укладач яких – відомий український бібліограф Р. С. Жданова.

Структура друкованого каталогу «Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» складається з основної частини і низки допоміжних покажчиків. В основній частині матеріал розміщено за хронологією, а в межах одного року – за абеткою прізвищ авторів і назв підручників. Різномасштабному розкриттю змісту сприяє розгалужений науково-допоміжний апарат, який охоплює покажчики, що значно збагатили каталог та підвищило його інформативність.

Серед раритетних документів XVIII – початку XX ст. з фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського унікальну колекцію становлять українські та російські часописи XIX – початку XX ст. педагогічного і психологічного спрямування, які є невід’ємною складовою національної культури, важливе документальне джерело історичної інформації. На сторінках цих видань зафіксовано не лише суспільно-політичне, економічне, культурне життя народів України, Росії, а й велика кількість публіцистичних, наукових, науково-популярних, літературних, просвітницьких праць, створених фахівцями з різних галузей знань. Значна частина цих матеріалів присвячена розвитку педагогічної думки та освіти. Їх було опубліковано у понад 200 періодичних виданнях педагогічного та психологічного змісту, які видавалися не лише в підросійській Україні, а й поза її межами впродовж 1807–1917 рр. (часописи означеного періоду зберігаються у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського). Педагогічна преса – це літопис суспільних подій, це живі люди, які висловлювали власні судження про стан і перспективи розвитку освіти, школи, виховання, у процесі яких вони брали безпосередню участь [7]. У пресодруках минулого відображена не лише історія вітчизняної освіти і педагогічної думки, а й уся та соціальна напруга, що супроводжувала процес формування національної самосвідомості народу, боротьбу за національне і соціальне визволення, за рідну школу. Історія російської та української передової педагогічної думки складалася так, що саме преса, починаючи з другої половини XIX ст., стала однією з форм існування й розвитку громадської самосвідомості, поширення передових знань, ідей. За образним висловлюванням О. І. Герцена, журналістика того часу «вбирала в себе все умственне движенье страны». Підкреслюючи особливе значення педагогічної літератури, важливою складовою якої була педагогічна

журналістика, К. Д. Ушинський називав її «сховищем», де «зібрані найбагатші результати педагогічної практики, тільки на основі яких і можливий подальший розвиток суспільного виховання» [6].

Часописи XIX – початку XX ст. виходили друком у Києві, Полтаві, Харкові, Львові, Чернівцях, Москві та інших містах як російською, так і українською мовами: «Учитель» (Львів, 1889–1914); «Наша школа» (Львів, 1909–1914, 1916–1918); «Світло» (К., 1910–1914); «Дошкольное воспитание» (К., 1911–1917); «Учительське слово» (Львів, 1912–1914, 1916); «Наука и школа» (Х., 1915–1916) тощо.

Серед дореволюційних періодичних педагогічних видань в Україні чільне місце належить педагогічному журналу «Світло» (1910–1914). За нетривалий час існування журналу вийшло 78 номерів, на сторінках яких висвітлювались питання освіти, дошкільного, шкільного та позашкільного виховання на українських етнічних землях, відстоювалися права української школи, української мови, порушувалися питання становлення і розвитку бібліотечної справи в Україні [8, с. 73]. У часописі представлено концепцію майбутньої української національної школи, зроблено спроби проаналізувати найважливіші, фундаментальні теоретико-методологічні проблеми її розбудови – такі, як визначення мети, завдань, методів, форм, структури тощо. Найвизраźніше ці проблеми аналізуються в статтях Я. Зеленкевича (Чепіги) «Проект української школи» (1913), «Народний учитель і національне питання» (1912), «Нова школа» (1914) тощо. З журналом співпрацювали такі педагоги та письменники, як Х. Алчевська, С. Єфремов, С. Черкасенко, С. Сірополко, С. Васильченко та ін. [8].

Упродовж 25 років виходив друком журнал «Киевская Старина» (К., 1882–1906), який ще й досі залишається невичерпною криницею – першою широкою українською енциклопедією, живим голосом українського патріотизму на рідній землі. Помітний внесок у справу формування теоретичних основ української національної школи зробили часописи «Учитель» (1889–1914), «Наша школа» (1909–1914, 1916–1918), «Учительське слово» (1912–1914, 1916, 1918, 1920–1939). Чільне місце на їхніх шпальтах займали науково-педагогічні статті та розвідки з історії, літератури, мови, дидактики, методики, огляди про шкільні, виховні й станово-учительські справи краю, багатьох країн і народів світу.

Колекція журналів входить до складу наукового об'єкта ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського «Документи психолого-педагогічного та історико-культурного напрямку XVIII – початку XX ст.», який є національним культурним надбанням України і вагомою джерельною базою для наукових досліджень із питань становлення й розвитку освіти.

З метою розкриття фонду періодичних видань фахівцями бібліотеки було здійснено широкомасштабну науково-дослідну та науково-пошукову роботу. У межах вищезазначеної НДР проведено історико-бібліографічне дослідження «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Су-

хомлинського» [5]. Актуальність дослідження зумовлена тим, що періодичні видання, які є джерелом інформації і багатовекторно висвітлюють психологічну та педагогічну проблематику, до цього часу маловідомі широкій читачкій аудиторії, зокрема освітянам України.

Журнали описано мовою оригіналу, якою подано також основні елементи титульного аркуша. Бібліографічний запис складається з таких елементів: назва журналу, підзаголовки, місце видання, видавництво, роки видання, примітки. Подано відомості про назви томів, випусків, прізвища редакторів, також максимально враховано факультативні дані, що потребувало детального вивчення періодичного видання. Серед них найголовніше – розкриття змісту через наведення розділів, авторів, назв статей тощо. При описі часописів збережена тогочасна графіка написання. Усі описи виконано *de visu*. Вихідні відомості журналів подано за наявними у фонді примірниками. При упорядкуванні зазначеного покажчика використано методику опису періодичних видань, розроблену Відділенням «Науково-дослідний центр» Львівської Національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України [9].

Науковий консультант покажчика «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач Відділення «Науково-дослідний центр» ЛННБ імені В. Стефаника НАН України Л. В. Сніцарчук.

У покажчику вперше наведено фактологічну інформацію щодо редакційних колегій, місць видань, періодичності та іншої атрибуції, необхідної для друку журналів, також виявлено історико-функціональні особливості цих часописів (визначено чіткі межі виходу друком того чи іншого видання, встановлено імена фактичних редакторів, видавців, авторів), зафіксовано їхні формальні структури, названо прізвища журналістів, письменників, представників науково-педагогічної інтелігенції, які брали участь у творенні змісту бібліографованих видань.

Зважаючи на актуальність і цінність видання «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського», у березні 2010 р. його відзначено дипломом 3-го ступеня Національної академії педагогічних наук України.

Покажчик було надіслано до наукових установ НАПН України, провідних бібліотек, педагогічних та інженерно-педагогічних ВНЗ III–IV р. а. та інститутів післядипломної педагогічної освіти. Повний електронний текст видань розміщено на веб-порталі ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Отже, упорядкування каталогів, укладання бібліографічних покажчиків, використання різних методик історико-бібліографічних досліджень при вивченні бібліотечних раритетних колекцій сприяють глибокому висвітленню історії і культури України. Вони не лише своєрідні бібліографічні «путівники» – це повний бібліографічний опис, доповнений ґрунтовним

аналізом змісту й встановленням важливих історико-функціональних особливостей кожного з бібліографованих видань.

Каталог «Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» та покажчик «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» – наукові видання, результативні дослідження фонду бібліотеки, значний внесок у формування науково-інформаційного ресурсу освітянської галузі та в національну бібліографію України.

Історико-бібліографічні дослідження раритетних видань ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського – важливе бібліографічне джерело, що допоможе дослідникам у наукових пошуках щодо історичних аспектів розвитку вітчизняної освіти, науки, сприятиме кращому висвітленню розвитку педагогічної та психологічної думки в Україні.

Література

1. *Вартовий, П.* (Б. Грінченко) Яка тепер народна школа на Вкраїні / П. Вартовий – Л., 1896. – С. 45, 58.
2. Граматка / [П. Куліш]. – СПб., 1857. – С. 1–2.
3. Джерела українознавства. Вип. 1 : Вітчизняні бібліографічні джерела / АН УРСР, ЦНБ, Археогр. коміс. та ін. ; упоряд.: Б. В. Грановський, Н. М. Погребецька [та ін.]. – К., 1990. – 240 с.
4. *Жданова, Р. С.* Друкований каталог – важливе джерело інформації про бібліотечні фонди / Р. С. Жданова // Вісн. Кв. палати. – 2003. – № 3. – С. 20–23.
5. Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : історико-бібліографічне дослідження / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд.: Н. Г. Мацібора, В. М. Іващенко, О. Б. Бондарчук [та ін.] ; наук. ред. Рогова П. І. ; наук. консультант Сніцарчук Л. В. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 128 с. – Бібліогр.: с. 9 (18 назв).
6. *Зайченко, І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) : навч. посіб. / І. В. Зайченко ; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Л., 2002. – 342 с.
7. *Пироженко, Л.* Педагогічна преса як джерело дослідження проблем реформування змісту загальноосвітньої школи / Лідія Пироженко // Історико-педагогічний альманах. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 16–19.
8. *Рогова, П. І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) : [монографія] / П. І. Рогова ; АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 270 с. – Бібліогр.: с. 208–240.
9. *Романюк, М. М.* Схема повного бібліографічного опису періодичного видання / М. М. Романюк, М. В. Галушко // Зб. пр. НДЦ періодики. – Л., 1994. – Вип. 1. – С. 271–290.
10. Український бібліографічний репертуар (1798–1923) : (метод. рек. на допомогу складанню) / НПБ України ; авт.-складач Р. С. Жданова. – К., 1999. – С. 3–19.